

Językowo-kulturowy obraz świata
społeczności wiejskiej
utrwalony w przezwiskach
i przydomkach

Beata Ziajka

Językowo-kulturowy obraz świata społeczności wiejskiej utrwalony w przezwiskach i przydomkach

(na przykładzie nieoficjalnych antroponimów
mieszkańców Zagórza i wsi okolicznych
w powiecie chrzanowskim)

© Copyright by Instytut Języka Polskiego PAN w Krakowie
Kraków 2014

ISBN 978-83-64275-67-8

Recenzenci:
Krystyna Szcześniak
Zofia Cygal-Krupa

Publikacja dofinansowana przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego

Redakcja: Monika Pasek
Korekta: Piotr Budny
Projekt okładki: LIBRON
Skład: Joanna Bizior

Na okładce wykorzystano fotografię autorstwa Mieczysława Bolka, przedstawiającą widok na Bukowicę

Wydawnictwo LIBRON – Filip Lohner
al. Daszyńskiego 21/13
31-537 Kraków
tel. 12 628 05 12
e-mail: office@libron.pl
www.libron.pl

Spis treści

- I. Wprowadzenie 11
  - Etnolingwistyka jako dziedzina językoznawstwa 11
- II. Informacje ogólne i metodologiczne 15
  - 1. Przedmiot, cel i zakres opracowania. Podstawowe rozwiązania metodologiczne 15
  - 2. Układ tekstu 20
- III. Rys geograficzno-społeczny Zagórza i okolic w powiecie chrzanowskim 23
  - 1. Położenie geograficzne badanego obszaru 23
  - 2. Struktura ludności gminy Babice 25
  - 3. Podolsze w gminie Zator 30
- IV. Charakterystyka płaszczyzny językowej badanego obszaru 31
  - 1. Status gwary w środowisku wiejskim 31
  - 2. Cechy fonetyczne i fleksyjne gwary Zagórza i okolicznych wsi 34
- V. Nazwa własna a wyraz pospolity 37
- VI. Przewiska i przydomki 45
  - 1. Przewisko i przydomek w ujęciu historycznym 45
  - 2. Zakres pojęciowy terminów „przewisko” i „przydomek” 53
  - 3. Stan badań nad przewiskiem i przydomkiem 72
  - 4. Klasyfikacje przewisk i przydomków w polskich pracach onomastycznych 87

5. Baza leksykalna przezwisk	99
6. Wykładniki ekspresywności w przezwiskach	101
VII. Językowo-kulturowy obraz świata	103
1. Język w ujęciu kognitywnym	103
2. Pojęcie językowego obrazu świata	104
3. Stan badań nad językowym obrazem świata	109
4. Językowo-kulturowy obraz świata społeczności wiejskiej	114
VIII. Kategoryzacja zebranego materiału onimicznego	119
IX. Językowo-kulturowy obraz świata utrwalony w zebranych przezwiskach i przydomkach	133
1. Rodzina i dom	133
1.1. Przynależność rodzinna	134
1.2. Rodzina jako wspólnota	143
1.2.1. Wspólny przodek	143
1.2.2. Tradycje imiennicze	145
1.2.3. Charakterystyczna cecha wspólna rodziny	146
1.2.4. Rodzeństwo	146
1.3. Uczuciowość rodzinna	148
1.4. Seksualność	156
1.5. Agresja i zaniedbania w rodzinie	163
1.6. Własna rodzina jako obiekt wartościowania	166
1.7. Dom	171
1.8. Podsumowanie	173
2. Wspólnota pozarodzinna	175
2.1. Tutejszy : nietutejszy	180
2.1.1. Obcy	180
2.1.2. Nieautochton	182
2.1.3. Rdzenny mieszkaniec przez jakiś czas nieobecny	185
2.2. Katolik : niekatolik	187
2.3. Mieszkaniec wsi : mieszkaniec miasta	189
2.4. Wspólnota wyróżniająca się jakąś cechą diagnostyczną	193
2.5. Podsumowanie	197
3. Praca	199
3.1. Wykonywany zawód (zajęcie)	200
3.2. Wykonawca pracy jako obiekt podlegający wartościowaniu	208
3.3. Podsumowanie	220

- 4. Zachowania społeczne 222
  - 4.1. Język 223
  - 4.2. Zachowanie jednostki w stosunku do członków wspólnoty pozarodzinnej 245
  - 4.3. Cechy (nie)pożądane w kontaktach społecznych 270
  - 4.4. Podsumowanie 294
- 5. Wygląd zewnętrzny 298
  - 5.1. Tusza 298
  - 5.2. Wzrost 305
  - 5.3. Twarz i włosy 308
  - 5.4. Sposób poruszania się 320
  - 5.5. Uroda i witalność 325
  - 5.6. Strój 331
  - 5.7. Podsumowanie 334

X. Wnioski 339

XI. Bibliografia 349

Wykaz skrótów 405

Aneks

Słownik przezwisk i przydomków 407

I. Wstęp 407

- 1. Założenia ogólne, charakter słownika 407
- 2. Zasady redakcyjne 408
  - 2.1. Budowa artykułu słownikowego 408
  - 2.2. Hasło 408
  - 2.3. Lokalizacja geograficzna hasła 409
  - 2.4. Definicja znaczenia i cytaty 410
  - 2.5. Definicje przytaczane z innych źródeł 411
  - 2.6. Kwalifikatory 413
  - 2.7. Odsyłacze 415
  - 2.8. Wyróżnienia typograficzne 415
    - 2.8.1. Zakres stosowanych wyróżnień typograficznych 415
    - 2.8.2. Zakres stosowanych znaków graficznych 415
- 3. Skróty 416
  - 3.1. Skróty nazw wsi 416
  - 3.2. Pozostałe skróty 416

II. Alfabetyczny spis przezwisk i przydomków 417

Mojej Rodzinie

I. Wprowadzenie

Etnolingwistyka jako dziedzina językoznawstwa

Człowiek jest podmiotem kultury, która poza nim nie istnieje (Muszyński 1998, 42), tworzy kulturę, lecz jednocześnie sam jest przez nią kształtowany, jest jej nosicielem i odbiorcą. Kultura „pozostaje więc w swoistym «sprzężeniu zwrotnym» z tym, co jest historycznie ukształtowaną, przechowywaną w świadomości mówiących [...] wizją świata” (Jędrzejko 2000, 6).

Przy definiowaniu kultury uwzględnia się wiele płaszczyzn zjawisk kulturowych: materialną, behawioralną, psychologiczną, aksjonormatywną (Abramowicz 2006, 23). Zdaniem Z. Abramowicz na pełną jej definicję składa się ponadto życie społeczne człowieka, m.in. małżeństwo, rodzina, organizacja społeczna, organizacje polityczne, „a także system wyobrażeń o świecie, mit, sakralność, religia, magia, czarownictwo, rytuał, sakralna rola społeczna” (Abramowicz 2006, 24). Zasadniczym składnikiem i przejawem kultury pozostaje natomiast język, ponieważ służy do jej utrwalania i przekazywania w obrębie określonego obszaru językowo-kulturowego (Bartmiński 1991, 9).

Badaniem związków języka z kulturą danej społeczności zajmuje się etnolingwistyka, zwana również lingwistyką antropologiczną. Została ona zapoczątkowana w Stanach Zjednoczonych we wczesnych latach dwudziestych. Za jej prekursora uznaje się badacza języków i kultury Indian, Franza Boasa. Na ogólnie ukierunkowanie badań etnolingwistycznych znaczący wpływ mieli Edward Sapir i Benjamin Lee Whorf, twórcy słynnej hipotezy znanej pod mianem relatywizmu językowego (Encyklopedia 1994, 189).

Na gruncie językoznawstwa polskiego pojęcie to pojawiło się dopiero w latach sześćdziesiątych (Tyrpa 2006, 110). Ta młoda dyscyplina badawcza

realizuje się w dwóch aspektach: pierwszy, związany z pojęciem etniczności, skupia się na wzajemnych stosunkach i uwarunkowaniach języków wyodrębnionych geograficznie, zwraca też uwagę na badania języków mniejszości narodowych oraz ich odniesienie do sfer kulturowych świata, drugi aspekt wiąże się z pojęciem językowego obrazu świata i stanowi podstawę etnolingwistyki rozwijanej w ośrodku lubelskim (Pelcowa 2006, 92).

Do zasług czołowego reprezentanta szkoły lubelskiej, J. Bartmińskiego, należy adaptacja pojęcia „etnolingwistyka” do potrzeb polskiego językoznawstwa. W roku 1980 pod redakcją tego badacza ukazał się opracowany zespołowo zeszyt próbny *Słownika ludowych stereotypów językowych*. Przyjęto, że celem słownika będzie odtworzenie ludowego obrazu świata, „ludowych wyobrażeń o świecie” (Bartmiński 2007, 42). Główne zadania etnolingwistyki nakreślił także Bartmiński w artykule pt. *Czym zajmuje się etnolingwistyka?*, opublikowanym na łamach „Akcentu” w roku 1986. Badacz podkreślił w nim antropologiczną orientację etnolingwistyki, pisząc, że jej starania powinny zmierzać do tego, „by wychodząc od języka, docierać do człowieka, do jego sposobu pojmowania świata” (Bartmiński 1986, 17). Dodał również, że „ambicją etnolingwistyki jest opisać język nie tylko jako narzędzie komunikacji społecznej, ale także jako składnik kultury. Składnik niezwykły, bo nie tylko skupiający w sobie cechy istotne kultury jako całości, nie tylko zawierający inwentarz jej zasobów, ale też ujawniający przyjęte w tej kulturze sposoby konceptualizacji i kategoryzacji rzeczy, systemy stosowanych wartościowań, punktów widzenia, utrwalonych społecznie postaw wobec świata” (Bartmiński 2007, 32).

Punkt wyjścia etnolingwistyki lubelskiej, skupionej wokół *Słownika stereotypów i symboli ludowych* (1996, 1999) i rocznika „Etnolingwistyka”, stanowiły badania dialektologiczne. Najbliższy dialektologii był początkowy etap rozwoju etnolingwistyki, skoncentrowany na badaniu polszczyzny ludowej. Z czasem lingwistyka antropologiczna zaczęła odbiegać od dialektologii, rozszerzając pole zainteresowań na polszczyznę ogólną, na jej wewnętrzne zróżnicowanie, w kolejności na aspekty komparatystyczne, zwłaszcza w płaszczyźnie semantycznej i aksjologicznej, by ostatecznie usytuować się w nurcie lingwistyki antropologiczno-kulturowej i kognitywnej (Bartmiński 2007, 40). H. Pelcowa zwraca jednak uwagę, że współczesna dialektologia coraz bardziej zbliża się do etnolingwistyki, wchodzi bowiem w sferę badania kultury, w obyczajowość, „z uwzględnieniem mentalności użytkowników gwary, ich sposobu interpretacji świata [i – uzup. B.Z.] jego oceny” (Pelcowa 2006, 94). „Dialektologia, podobnie jak etnolingwistyka – pisze Pelcowa – traktuje język jako

twór zbiorowości, wspólnoty, wprowadzający w świat wartości i określonych wzorów kulturowych, uwzględnia dziedzictwo przeszłości, rolę tradycji” (Pelcowa 2006, 100).

Badania etnolingwistyczne mają więc charakter interdyscyplinarny, pozostają w najbliższych związkach ze współczesną dialektologią (Pelcowa 2006), z socjolingwistyką (Kurek 1996a, 86–87), z folklorystyką, etnografią, nauką o literaturze i kulturze, a szerzej z etnonauką, antropologią kulturową i kognitywistyką (Bartmiński 2007, 48), ponieważ tylko połączenie osiągnięć wielu dyscyplin nauki pozwala na pokazanie wszechstronnego obrazu zjawisk językowych oraz „całej sfery społeczno-kulturowo-obyczajowej” (Pelcowa 2006, 93) mieszkańców danego obszaru językowo-kulturowego.

Zatem wszystkie rodzaje nazw, także nazwy własne, nie mogą być badane bez uwzględnienia relacji ze sferą kulturową, obyczajową, a więc bez powiązania ze środowiskiem, w którym żyje i funkcjonuje zarówno sama nazwa, jak i jej desygnat (Pelcowa 2006, 95).